

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№104
(19141)

2018 чылдың
сентябрь 6
четверг

Хүннүң үнери — 05:43
Ажары — 19:11
Хүн дурту — 13:28

Садар өртээ хостуг 12+

Межегейниң дагжыларында

ШАПКЫН ХӨГЖҮЛДЕДЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Чоокта чаа Шахтерлар хүнүн Тывага демдеглээн болгай бис. Сөөлгү чылдарда бо байырлалды бедик деңгелге байырлап эгелзэнин чурттакчы чон эскерип тур боор. Тываның экономиказынга, ооң келир эезинге хөмүр-даш адырының чедирип турар ажык-дузазы канчаар-даа аажок улуг дээрзин база дагжы мергежилге хереглелдин өскени, даг-инженер мергежилдерге сонургалдың улгатканы — республиканың хөмүр-даш адырының шапкын хөгжүлдизинге магарыял дээрзин ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оол шахтерларга байыр чедирип тургаш демдеглээн.

«Евраз» холдингида кирип турар Межегей хөмүр-даш бүдүрүлгези Тывада даг тывыжын чорудуп турар бүдүрүлгелерниң аразында бирги черде чоруп турар деп талал болур. Ол делегей деңгелдиг, бедик технология-чаа шагның техниказы-биле хандырттыг анык бүдүрүлгө.

Межегей хөмүр-даш бүдүрүлгези тургустунгаш, чаа-ла ыл чедип турар. Улуг-Хемниң хөмүр-даш бассейнинде Межегей чыдынында хөмүр-даш казып тывар комплексти бүдүрүлгө. Межегей чыдынында хөмүр-даштын санаттын-курлавыры 213,5 млн. тонна, ол дээрже «Ж» марканың таллургия үлөтпүрүңгө калбаа-биле хереглеттинер елчек хөмүр-даш-тыр.

Август 31-де «Межегейхөмүр» бүдүрүлгезинге бөлүк рналистер четкеш, шахтернуң ажыл-ижин, хөмүр-дашты адаандан канчаар казып тыварын ылап-ла көрүп таштывыс. Шахтер дээрже аңгы-аңгы мергежилдин кижилери-дир: адааның дагжылары, проходчиктер (эң-не кол шахта мергежилдериниң бирээзи — чер иштинин оруун салыр, ымал байлак тыварына белеткел ажилдарын чорудар, ышкаш метрополитеннер, тоннельдер дээш янзы-бүрү иштинин тудуг ажилдарын кылыр), электр слесарь-ры, чер адаанда тургускан техниканың машинистери,

Шахтаже кирер орук.

механиктер, казылдырыкчы мастерлер дээш оон-даа еске.

Бо чылын «Межегейхөмүр» АКШ-тан 4 чаа агрегатты садып алгаш ажылгап эгелзэн. Чаңгыс комплектинин өртээ 200 млн. рубль. Делегейде чүгле 150 санныг ындыг техниканы бүдүрүп үндүрген. Боду чоруур комбайны пульт-биле башкаар. 150 метр ханы шахтада шак-ла ындыг мобилдиг техниканы ажылгап эгелзэн. Ол дээрже боду чоруур механизмниг, секцияларлыг «Креп» деп адаар машина-дыр. Тайылбырлап чугаалаарга, шахтаның иштинде ханаларын, дзэвиин буступ батпас кылдыр быжыглаарына ажылгаар техника болур. Чаа техника Межегей хөмүр-даш бүдүрүлгезинин дашчыларының күш-ажылының бүдүрүкчүлүүн бедидер болгаш айыыл чок чоруун хандырат. Шынарлыг «Ж» марканың хөмүр-дашын казып-тыварының коэффицентизи 78 хуу өзер. Бо чылдың июнь айда дашчылар 35 муң тонна хөмүр-дашты бүдүрген болза, а июль айда 10 муң тонна хөйну казып тыпкан.

Шак-ла мындыг мобилдиг секцияларны АКШ-та болгаш Австралияда 1975 чылдан тура чедишкенин ажылгап турар. Россияга мындыг арганы ажылгаарының мурнунда ЕВРАЗ-тын специалистери даштыкы коллегаларының аргадуржулгазын өөренип көргөн. «Межегейхөмүрнүн» эң-не эки

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүң медээлери

50 ХУУ КҮҮСЕТКЕН

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының медээзи-биле алырга, бо хүннерде республикада 114 032 тонна мал чемин белеткээн, азы планныг онаалданы 50,4 хуу күүсеткен.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери — 15627 тоннаны (август 20-де турганы — 4390 тонна), тараачын (арат) ажил-агыйлары — 23505 (7844 тонна), чоннуң хууда дузалал ажил-агыйлары — 73274 (20188 тонна); организацияларның дузалал ажил-агыйлары — 1626 тонна (254) сигенни кезип белеткээн.

Республикада эң-не хөй мал чемин: Таңды кожуун 15967 тоннаны (83,7 хуу), Каа-Хем — 13919 тоннаны (76,6 %), Кызыл — 13092 тоннаны (60,7 хуу) курлавырлап алган.

Би-Хем (25,4%) биле Тере-Хөл (26%) кожууннар мал чеминин белеткелинде эң-не хожудап турарлар.

ТУДУГЛАР НЕМЕЖИР

Тывада база Иркутск облазының Братск хоорайда аварийлиг чуртталга фондузундан хамаатыларны өскээр көжүрер талазы-биле программа күүселдезинин айтырыгларын чугаалашкан хурал август 30-де Новосибирск хоорайга болуп эрткен.

РФ-тин Президентизинин Сибирь федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи Сергей Меньяло, Чуртталга-коммунал ажил-агый чаартылгазының деткимче фондузу — Күрүне корпорациязының Хайгааракчы чөвүлелинин даргазы Сергей Степашин, Чуртталга-коммунал ажил-агый чаартылгазының деткимче фондузу — Күрүне корпорациязының баштаар черинин даргазы — чингине директору Константин Цицин, Сибирь федералдыг округтуң регионнарының баштыңнары ол хуралга киришкен.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хуралдың киржикчилеринге программа күүселдезин таныштырган.

Бо хүннүң байдалы-биле алырга, республикада хөй квартиралыг 17 бажыңны ажылгалче дужааган, ооң 13-үндө чурттакчылар көжүп кирген. Август айда чаа 5 объектини тудуп дооскан, ажылгалче кириринге чөлшээрел алыр ажилдар чоруп турар. Бо чылдың төңчүзүңгө чедир хөй квартиралыг ам-даа дөрт бажыңны дужаары планнаттыг. Оон өске дөрт бажыңны тудуун келир чылын доозар. 2019 чылдың сентябрьда программа доостур болгаш, тодаргай план-графикти бадылаан.

«Республикада байдал амдызында нарын, ындыг болзжак адрестиг программаның доостур хуусааларын болгаш чадаларын эки билер бис. Чаа план-графикти үе-шаанда күүседиринге хыналданы хандырып, айыттыг хуусаадан ону чылдырбас херек» — деп, Сергей Меньяло чугаалаан.

Сергей Степашин өскээр көжүрер программаны узадыр дугайында хоойлуну октябрьда хүлээп алырын дыңнаткан. Чуртталга-коммунал ажил-агыйын эде чаартырынга деткимче көргүзөр фонд ам-даа алды чыл ажилдаар боор деп ол чугаалаан. Аварийлиг болгаш эргижирзэн бажыңнардан өскээр көжүрер программа ол хире хуусааже чыла бээр. Программа-биле бажың тудуп турар тудуг организацияларына негелделерни чаа хоойлуда шыңгыраткан деп, Степашин чугаалаан. «Тывада-даа, Братскиде-даа айтырыг чаңгыс — тудуг хүлээникчилеринин кудуруктары бар» — деп, интервью берип тура демдеглээш, 7 млн. рубльди оорлап самчыг-даан бир керээлиг организацияны чүгле 20 муң рубльге торгаанын шүгүмчүлөп чугаалаан.

Аварийлиг болгаш эргижирзэн бажыңнардан хамаатыларны өскээр көжүрер программаже федералдыг бюджеттен чыл санында 25 млрд. рубльди 2019 чылдан үндүрүп эгелзэрин Сергей Степашин ооң мурнунда дыңнаткан.

Тывада аварийлиг бажыңнардан өскээр көжүрер программаның күүселдезин уламчылаар.

«Межегейхөмүрнүн» механиги В.Кириченко биле чингине директору А.Лукиных.

Путинниң Тывага аян-чоруунга хамаарыштыр

Майкл МАКФОЛ: ПУТИН МЕНИ ХОРУГДАП АЛБАС ИРГИ БЕ?!

АКШ-тың Россия Федерациязынга элчини турган Майкл Макфол Владимир Владимирович Путинниң чоокта чаа Тывага дыштанылганының видеозун көргөш, Тыва Республикаже ол база барыксап турарын Твиттерге бижээн, ынчал-даа ону Путин хоругдап албас ирги бе деп айтырыгны салган.

Майкл Макфолдун ол твидин «Россия бөгүн» деп бүгү-делегей информастыг агентилелдин курлавыры болур ИноСМИ портал парлаан.

Эрткен дыштаныр хүннерде Владимир Путинниң Тывада даглыг тайга-таскылга кыска дыштанылганын видеону болгаш фото-чуруктарны интернетке чырытканының соонда, АКШ-тың эргиде элчини ындыг бижимелди кылган. Маңаа Путин Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу болгаш Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының директору Александр Бортников-биле дыштангаш барганнар, оларны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол үдөп чораан. Эргиде элчин бодунуң микроблогунда мынчаар бижээн: «Мен база

Тывага барыксаар-дыр мен. Бодаарымга, ол Монтанага дөмей хире-дир. Даштыкы херектер ямызы меңээ виза чөпшээрел бээр ирги бе, Путин мени хоругдай бербес бе?».

Макфол Россияга АКШ-тың элчин черин 2012-2014 чылдарда баштап турганын сагындырып каал. Бо албан-дужаалга ону Американың эргиде президентизи

Барак Обаманың тускай дузалакчызы албан-дужаалдан томуйлаан турган. Эргиде элчин Россияга удур чугаалары-биле сурагжаан.

Майкл Макфол Владимир Путинниң Тывага дыштанылганын сонургай берген кара чаңгыс VIP-персона эвес. Президентиниң ролинде көргүскөн Тываның каас-чаражына бодунуң магадалын билдингир кыдат бизнесмен Джек Ма илереткен. Ол Шолбан Кара-оолче долгааш, аңаа бо чугула болушкун-биле байыр чедирген. Республиканың Баштыңы Ма-биле ындыг чугаа болганын бадыткаан.

Владимир Путин Тывага чаңгыс эвес удаа кээп турар. Ооң эң баштайгы келиишкини 2007 чылдың августа болган. Президент Монаконун нояны Альбер II, Оңза байдалдар ямызының баштыңы Сергей Шойгу олар-биле кээп чораан. Олар бурунгу шивээ Пор-Бажыңга археологтуг казыышкынар-биле таныжып, Енисей болгаш Хемчик хемнерге хемелеп турганнар. Тывага дыштанылгаларының фоточуруктары делегей сенсациязы болган. Ылаңгыя Владимир Путинниң шыңганнары кырлаңнаан белге чедир чанагаш чуруу улуг сонургалды болдурган.

2009 чылдың чайында Владимир Путин база катап Тывага кээп чораан, ынчан ол Россияның Чазаның Даргазы албан-дужаалды ээлеп турган. Хемчикке хемелеп, ооң Енисейже кирген аксынга чедир эжиндирген. «Дегереңерге магадылап тур мен – ол болза уттундурбас дыштанылгачы, чүгле Хемчиктин эрининге эвес, а бүгү Тывага» деп Путин чугаалаан. Кыска шөлээ үезинде ол тус черниң малчынынга ужурашкыш, ону дүштеки чөмчө чалаан. Аратка аңчы бижекти, а ооң олгунга бодунуң хол шагын белекке берген. Владимир Путинниң Тывага чаа фотосессиязы база катап делегей МИЧ-иниң чугаа-соодун болдурган.

Россияга балыктаашкыны онза үнелээр мен деп Путин чаңгыс эвес удаа медеглөп келген, а балыктаашкынының езулуг эң эки черлериниң бирээзи – Тыва. 2017 чылдың августа Владимир Путин бүгү делегейни суг адаанга аңнаашкыны-биле кайгаткан. Фото-чуруктардан аңгыда интернет-делегеминге Президентиниң дыштанылганының дугайында тодаргай видеоматериалдар бир дугаар көстүп келген. Барыын МИЧ-тер база катап Россияның Президентизиниң тулган күш-дамыр сайзыралын демдеглээннер.

База катап август, база катап Тыва. Понедельниктин ажил-херекчи медээлерин Президентиниң Тывага дыштанылгачы хүннериниң дугайында дыңнадыг үе кирип каалкан. В. Путинни камгалал сайыды С. Шойгу, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының директору Александр Бортников, Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол болгаш Саян-Шушенск заповедниктин директору Г. Киселев эдерип чорааннар. Дыштанылганы ам безин езулуг эр дыштанылгачы деп адай берген: «Төрөөн чурт. Даглар. Эш-өөр».

Орус дылдан Артур ХЕРТЕК очулдурган.

Республиканың эң тараалан чери кылдыр сурагжаан Танды кожунунуң шөлдеринде «Заря» тыва агрохолдингиниң ажил-агыйлары бо чылын гектардан-на 20 центнер кызыл-тас дүжүдүн алыр сорулгалыг. Бо дээрге чоокку каш он чылдарда туруп көрбээн бедик көргүзүр болур.

Эрткен улуг-хүнде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Заря» агрохолдингиниң тараажыларынга чедип, дүжүт ажаалдазының чоруп турар байдалы-биле танышкан. Тываның Чазаа «Заряжыларның» тараа ажил-агыйын хөгжүдөр угланышкынын деткип, компанияның садып алган техниказының чартык өрттөн эгиткен.

«Октаттыганын шөлдерни катап шынгадып, амдыызында 16 муң га черде часкы тарылганы чорутканы эки-дир. Кызыл-тас, сула, ак-тараа, күзүн чажар көк-тарааны тараан. Мындыг эки дүжүттүг шөлдерни дыка үр көрбээн болгаш, сагыш-сеткил көдүрлүп кээр, өөрүнчүг чүведир. Тандының күш-ажылчы чонундан амдыызында 120 кижиге ажалда хаара туттунган. Бирги класстың мергежилдиг комбайннерлары болгаш механизаторлары ам-даа бар болганы амыр-дыр. Агрохолдингиге садып алган 4 чаа белорус комбайннар шакта-ла 10 тонна тарааны ажаар шыдалдыг. Тараа дүжүдүн сөөртүр ам-даа КамАЗ-тар херек. Тараа шөлдеринде хүнде-ле 600 тонна дүжүттү ажаап ап турар. Эр хейлер! Эрес-кежээ ишчилер-биле тараа бүдүрүлгезин шуудадып, бүдүрүлгелеривисти боттуң чемибиле хандылар бис. Гектардан-на 20 центнер тараа дүжүдүн алырын тус черниң тараажылары санаан. Эр хейлер, шалыпчы тура-сорууңарны магададым!» — деп, Тываның Баштыңы социал четкилерде хову-шөлдерге чораанын бижээн.

Дүжүт ажаалдазы эгелээн

ГЕКТАРДАН-НА 20 ЦЕНТНЕР

Республиканың баштыңы амгы үениң комбайны боду башкарып, мунуп шензэн. Ооң чугаазы-биле алырга, чартык-ла шак дүргүзүндө 8 тонна тарааны кезип каалкан. Хоочун механизаторлар чаңгыс тонна хире тарааны бастыраарда, моон мурнунда эрги техника-биле чартык хүн ажилдап келирин сактып чугаалап турганнар.

Чаагай дүжүттү алырынга, чүгле чылыг болгаш чаастыг чай эвес, а ажил-ишке «Заряның» специалистериниң арга-мергежили улуг рольду ойнаан деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Тараажылар часкы тарылганы эгелээр мурнунда черни дыштандырып, чемишчилгезин шын чорудуп, агротехниктиг хуусааларны база өске-даа хемчеглерни билдиги ажылгаан.

«Заря» агрохолдингиниң чер

ажыл-агыйы тараа культуралардан аңгыда, мал сүдүнүн үс көвүдөдир турнепти база та. Ону силос кылдыр болбаазырап сүт-бараан фермазынга ажил Удавас саар инектерниң санын катап көвүдөдир. Ажылдакчылар саны 74 турган болза, удавас чеде бээр. Бөгүндө сүт-бараан мазы сагган сүдү-биле Тывада дик көргүзүлгү – 20 литр азы оо республикада ортумак көргүзүп катап хей.

Бо хүнде, холдингиде т. шөлдеринден аңгыда, сүт-ба фермазы, куш фабриказы, эът бинады болгаш хаван ажил-а ажилдап турар. 2017 чылда холгиге алызында эът бүдүрүлгезиндезинин тургузар кылдыр, баш герофорд уксаалыг мадамчткан.

Чаа өөредилге чылы-биле!

ЧАА ШКОЛАНЫ АЖЫТКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Ийи-Тал суурда чаа школа ажыдышының байырлагына киришкен. 600 ажыг чурттакчылыг бичи суурда 176 өөреникчи өөренир, 50 кижиге чурттаар интернаттыг, спорт залдыг чаа школы ажиткан. Школа бүрүнү-биле чаагайжыттыганы: чырык хандырылганын аңгыда, аңгы одаар черлиг, канализациялыг, изиг, соок суг хандырылгалыг – чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хоорай школы ышкыш. Ийи-Тал школының тудуунга бюджеттен 315,8 млн. рубльди чарыгдан.

Шолбан Кара-оол ТР-ниң Өөредилге ямызы-биле тудуг организациязының кады кылган ажилын бедиибиле үнелзэн: бюджет акша-хөреңгизин шынарлыг ажылгаан. «Сөөлгү техникалар-биле чөпсөглөнгөн, чырык, чылыг школыны ийи-талчыларга кызылчылар адааргаар боор. Бир чыл чартык бурунгаар кээп ухар четкен дээвирилги класстарда өөренип олурар өөреникчилерни көргөш, уругларны айыылга арттырбас дээш азаашкын кылган мен. Бергедээшкыннер турза-даа, ону күүседип шыдадым».

Чаа школа чүгле амгы үениң чырык оран-савазы болурун аңгыда, бо чоокку чылдарда эң-не шыырак өөредилге черлериниң бирээзи апаар. Ындыг сорулганы салган мен» — деп, Шолбан Кара-оол школа ажыдышының саналдааны-биле, республика чергелиг аграр угланышкыныг школа болур. Ынчангаш башкы кадрларны четчелээрде, өөренир уругларны шилип алырда, саң-хөө болгаш материал-техниктиг хандырыл-

газын кылырда, ынаар онза кичээнгеини углаан. Ийи суурнуң уругларындан аңгыда, «Аныяк өг-бүлөгө – к таг» телевилелдин уруглары база аңаа өөренир. Икнатка чурттаары-биле, Тываның аңгы-аңгы черлерин араттарның ажы-төлү келген.

Башкы болгаш хандырылга кадрларын шилип конкурсту эрттирген. Школаның удуртулгасында бол башкылар аразында республика найысылалындан, храй, суурлардан келген арга-дуржулгалыг башкы хей. Моон мурнунда Кызылда республиканың аглицейиниң директорунуң оралакчызы турган Алексей Ширапай бо школын удуртур. Шагаан-Арыг хоорайн школаларындан башкылар база немешкен, олар кы школаларда орус дылды сайзырадыр программачорудуу-биле Тываның Баштыңының 1 млн. рубльгатызын алыр эргени чаалап алган. Школа-интернатштадында 60 ажыг кижиге бар, оларның 33-ү башкы болгаш кижизидикчилер.

«Орус дылдың ийи башкызы – грант алыкчыла чаа школада ажилдап келгенинге өөрүп тур мен. Шулчүве чогул бүдө бээринге бүзүрээр мен. Оода 5 хиребан бажынын тударын кызыдып, шыырак башкылар чалаар бис. Чүге дизе көдээ уругларның таланты болгаш салым-чаяанын ажыдып, оларны деткир херБилиглер хүнүнде мында, Ийи-Талда өөреникчилер биле ужуражып келген Кызыл хоорайның 8 дугашколызының орус дыл башкыларынга четтиргенилереттим, эр хейлер!» — деп, Тываның Баштыңы чүгалааш, өөредилге чорудуунда орус дылче онза кичээгейни салган бирги базымы дээш школа коллективин чүткүлүн демдеглээн.

Тываның Баштыңы школын чүге көдээ ажил-агыже угландыра деп шийтпирни үндүргенин тайылбырлаан. Үлетпүр, ылаңгыя тывыш бүдүрүлгези шапкы хөгжүлдени алган-даа болза, мал ажил-агыны регионэкономиказының башкарыкчы адыры болуп арткан. «Бурунгу улусчу ужура-чаңчыларны болгаш культуруны кадагалап, чаагай чоруктуң болгаш материалдык чедимчениң кол үндезинин – өг-бүлениң мал-маганын болуру магадылаар. Ынчангаш бисте көдээ ажил-агыже кол кичээнгеини углап, чүгле билиг-мергежилдик а өгбелерден дамчып келген иживисти билир кадрлар биле четчелеп, кичээнгеини салыр ужурулуг социал-экономиктиг хөгжүлдениң чугула угланышкынына бирээзи-дир» — деп, ол чугаалаан.

ТР-ниң Чазаның парлам.

Межегейниң дагжыларында

ШАПКЫН ХӨГЖҮЛДЕДЕ
БҮДҮРҮЛГЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Дагжы звенозунуң ажилчыннары № 2 участка туң бригадири Николай Денисовтуң удуртулгазы-биле Барыин Вирджиния штатының Хантингтон хоорайның шахтазынга четкеш, секцияны удуртуунуң чажыттарын болгаш хандырылганын өөренип турганнар.

Кузбассстан келген, бо бүдүрүлгедэ 3 чыл ажилдап турар, участка механиги Вячеслав Кириченко амгы үеңиң чаа мобиль-техниказын канчаар башкаарын биске көргүстү. Механик үлүгү улуг техниканы пульт таварыштыр башкарып, ажилды оорудуп турарын көрдүвүс.

Дагжы/Дмитрий/Донгак.

Шахтада ажил дүн-хүн дивейн чоруп турар. Бир участка-да 27 дагжы ажилдап, бир ээлчегде 8 шахтың дургузунда ор-маа-биле 700-800 муң тонна хөмүр-дашты казып тып турар.

Шахтага хөмүр-дашты казып тыпкан соонда, ону сорттаар кладка эккээр. Хөмүр-дашты бичии, ортумаа болгаш улуг 3 фракцияга сорттаар. Ооң соонда ону Саян ажыра садары-биле оорудуптар. Складта 4 чүк чүдүрер техника бир хүн дургузунда 30-140 хире машинаны чүдүрүптер.

«Межегейхөмүр» бүдүрүлгезинде ниитизи-биле 440 кижии, хөй эзинде ээлчеглиг (вахта) аргазы-биле ажилдап турар. Тус чер чурттаакчылары 80 кижии, оларның 50-и чер адааның ажилчынна-ры. Хөй кезии Таңды кожуундан келген. Бай-Хаактан келген 36 арлыг Дмитрий Донгак ленталыг конвейерде ажилдап турар. Эл өске эш-өөрү-биле кады 2 чыл бурунгаар Таңды кожууннуң ажил чоктар төвүн таварыштыр ажилдап келгенин чугаалады. Олар маңаа ажилдаар мурнунда Кемеровога курстар эрткеш, өрээ езугаар ажилдап эгелээн. «Ажылымга таарзынып тур мен. Шахтага ажилдаарга солун боорда, кадыг-берге-дир. Коллектив эки, шалыңы база эки. Бир ай ажилдааш, бир ай дыштаныр бис. Бир өрээлде 2 кижии чурттаар интернет бар, калас чемгерер. Ажилчыннарга ажилдаар, дыштаныр шупту байдалы эки-дир» деп чугаалады.

«Межегейхөмүр» КХН-ниң чиңгине директору Александр Лукин: «Бо хүнде «Межегейхөмүр» Ак-Довурактың техникуму-биле керээ чарып алган бис. 9 ай дургузунда 10 кижини

Шахтерларның чурттаар оран-саавазы.

дагжының мергежилинге өөрөткеш, 3 ай дургузунда бүдүрүлгеге практиканы эрткен соонда, ажилга хүлээп алып бис. Ол ышкаш Бай-Хаактың ажил чоктар төвү-биле сырый ажилдап турар бис. 40 хире кижини төптүн акшаландырышы-биле өөрөткөн, оларның 30-и бисте ажил-биле хандырттыган» — деп чугаалады.

Амгы үеңиң шахтазы чер алдында кочал, кускун-хаай, хүүрек туткан хөмүр казып ажилдап турар кижии эвес, а амгы үеңиң сайзыраңгай дериг-херекселдери, техниказы-биле дериттинген, улуг бүдүрүкчүлүг бүдүрүлгө болур.

«Межегейхөмүр» бүдүрүлгези кончук дүрген сайзырап, ында ажилдап, чурттап турар ажилчыннарынга шупту таарымчалыг байдалды тургузуп берген. Шахтерлар хостуг үезинде ногаан чадыглыг шөлде бут бөмбүүн, хол бөмбүүн ойнап, тренажерлар-да күш-дамырын сайзырадып турарлар. Аразында командалар тургузуп алгаш маргылдаалар эрттирери база чаңчыл апарган. Кадыг-берге аар ажилдыг, чер-чуртундан, өг-бүлөзунден ырак черде эр кижилерге бо бүгү сагыш-сеткилин, күш-шыдалын оожуктуруп алырынга дузалаар.

«Межегейхөмүр» — чуртта амгы үеңиң эң-не бүдүрүкчүлүг бүдүрүлгелерниң бирээзи. Ооң көргүзүглери Американың база Австралияның шахталарына деңнежип турар. Бүдүрүлгө бо чылын 1 млн. 60 тонна хөмүр-дашты казып тывар сорулгалыг. Долу автоматчыттыган күштүг, чаа техника-биле сорулганын чедип алып аргалар оларда бар.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Хөмүр-дашты сорттап турары.

Күчүлүг техника.

Дагжыларның хостуг үези.

Сентябрь 9 —
Чаңгыс аай
бадылаашкын хүнүТААРЫМЧАЛЫГ
БАЙДАЛДЫ
ХАНДЫРАП

Тываның үш муниципал-дыг тургузуунуң девискээр-ринге: Кызыл хоорайга, Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маа-дыр сумузунга база Мөңгүн-Тайга кожуунга сентябрь 9-та төлээлекчилер хуралының депутаттарына соңгулдалар болуп эртер.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол понедельникте видео-харылзаалыг аппарат хуралында республика девискээринге чаңгыс аай бадылаашкын хүнүн эрттиреринге таарымчалыг байдалдарны хандыраары дааскан.

«Соңгулда хүнүнде кижилер соңгулда участоктарына келгеш, бодунуң күзелин хостуг илередир кылдыр, чаңгыс аай бадылаашкын хүнүн эки организастыг эрттирери — эрге-чагырганың шупту деңгелин айтыры болур» — деп, республика баштыңы чугаалаан.

Тывада 36 участка туң соңгулда комиссиялары ажилдап турар: оларның үжен ийизи — Кызылда, бирээзи — Сүт-Хөл, үжү — Мөңгүн-Тайга кожууннарда. Девискээрниң болгаш участка туң соңгулда комис-сияларына 347 кижигүн ажилдаар.

Ниитизи-биле 54 депутаттың мандадыңче 194 кандидат бүртүктеткен. Бир депутат мандатче 3-4 кандидат кордап турар. Республика девискээринде бүртүктеткен 4 политиктиг партияларның регион салбырларында кандидаттарны чаңгыс аай соңгулда округтарынче идип үндүргөн.

«Чаңгыс демниг Россия» партияның саналдааны-биле, Тывада төлээлээн дөрт партияның регион салбырларының удурткучулары (ЧР, РФКП, Чөптүг Россия биле РЛДП) шупту «Шынчы соңгулдалар дээш» дугуржулгага аттарын салган. Атсалган документ соңгулдада соңгукчуларның сонургалы эң кол болурун болгаш билчилгелиг чугааның үндезини болурун сагын-дырган.

Оон аңгыда хамаарышпас хай-гааракчыларны хаара тудар дугайында саналды Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг округундан кандидаттар — «Чаңгыс демниг Россия» партияның кежигүннери кириген. Сентябрь 9-та хайгааракчылар кылдыр «Чаңгыс демниг Россияның» чаңгыс мандатчыла-рында палатаның кежигүннерин кириштирер дугайында шийтирни Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазы хүлээп алган.

Кады ажилдажылга дугайында ат салган дугуржулга езугаар, «Чаңгыс демниг Россияның» Тыва-да регион салбыры соңгулда участоктарына партиядан хайгааракчылар кылдыр Тыва Республиканың Юристер ассоциациязының кежигүннерин хаара тудар дугайында шийтирни үндүргөн.

Республиканың ИХЯ-зы биле Росгвардиязы 2018 чылдың сентябрь 4-ке чедир соңгулда участоктарының кайы хире беленин хынаан.

Бистиң корр.

Москвага М. Горький аттыг литература институтунун аспирантуразына өөренип турумда, эртемден Кара-кыс Аракчаа: «Зоя Шомбуловна, силерниң «Ажыг-Суг аржаанынга сегээним» деп чүүлүңерни орус, тыва солуннар-дан база «Азия төвүнүн кижилери» номнуң бешки томундан номчаан мен. Бо чылдың июль 28-те ол аржаанга Москвадан «Мээң планетам» деп телеканалдың «Дириг суг» («Живая вода») төлевилели-биле кино тырттырар, ынаар чедип, интервьюдан берип көрүңер. Аай-дедир орук хөлезинин төлээр мен» — деп долгады.

Ынчалдыр-ла амы-тыным алган Ажыг-Суг (Үүр-Сайыр-даа дижир) аржаанынче 20 чыл болгаш чедер аргалыг болдум.

Июль 28. Ийи УАЗ машиналыг Кызылдан июль 28-те москвачылар, томичилер (Наталья Сидорина, Андрей Анферов), Тываның аржааннарын шинчилээр эртемденнери (Кара-кыс Аракчаа, Маадыр Суге-Маадыр, Надежда Ондар) он ажыг кижиге телекино херекселдерин, майгын, аш-чемни чүдүртүңгеш, Ажыг-Суг кайы сен дээш хаптывыс. Мээң чораан машинамың чолаачылары-даа, тыва хээлерлиг, торгу көжөгелерлиг машиназы-даа Мөңгүн-Тайгада фармаколог Саянмаа Матпаковнаның огу Баяндай база Оксана Хүреш-ооловнаның огу Кежик боорга, кайгай бердим. «Мөңгүн-Тайганың кадыр-берт оруктарыңа чоруп өөрөнгөн, машинаңар база чаа. Ажыг-Сугже аай-дедир чоруулуңар, кывар-чаар материалдар-биле хандырып, чолаачы ажылыңарны төлөп бээр бис» — дээрге, чөпшээрэжипкен улус болду.

Хөй кижиниң адаа аар, Сарголда паромга дүне 23 шакта кээривиске Чаа-Хөл кожуунуң чагырга даргазы, культура килдизинин ажилдакчылары, паромщик адашкылар Чечек-оол, Эдуард Кара-Салдар чылы-биле уткуп алдылар. Ам чүгле чаңгыс чүктүг УАЗ-ты паром-биле кежерин чөпшээртерге, бистер кылымал далайлап, Улуг-Хемнен эжиндирип ор бис. Арткан хөй машиналар эрик кыдында ынаар-ла чыдып калды. Орай-даа болза, москвачылар долгандыр бойдушту дыка сонургап, тырттырып-ла чордулар. Олар кымнарыл? «Мээң планетам» деп телеканалдың телекино ажилдакчылары: башкарыкчы Роман Фишкин, үн режиссеру Максим Телятников, операторлар Дмитрий Романенко, Александр Чубов, Россияның Чөөн талазында аржааннарын шинчилээр «Дириг суг» төлевилелдин автору Александр Кузнецов олар-дыр. Бо бөлүк Москвадан бөгүн чаа келгеш, бир дугаар Ажыг-Суг аржаанын тырттырып келгени бо. Өске бөлүк-биле каш хонук бурунгаар Сүт-Хөл кожуунуң Алдыы, Үстүү Ишкиннерге, Ийме суур чоогунда Кум-Суу аржаанынга, Кунгуртуг чогуу Бояй аржаанынга четкенин, үргүлчүлелдиг чаас чаганындан малгашка дүжүп түрөп чораанын Кара-кыс Донгаковна чугаалап чорду. Аржаанга дүнекиниң 2 шакта келгеш, ийи бажыңгыштарга, майгыннарга удуп чыдыптывыс.

Июль 29-туң эртенинде кончуг-даа кааң аяс хүнде аржаан бажыңга ап

Ажыг-Суг аржаанынче

Аржаанче суг оруунда паром.

чораан бар-ла аш-чемивис дээжизин делгээш, саң салып, кады келгенивис Эрзин чурттуг Өлзеймаа Балдаң хамывыс алгыштарлыг йөрээлин кылды. Бис база аржаан ээзинге мөгейип, ак сүдүвүстү чажып, чаламаларывысты багдадывыс. Кино-телеоператорлар долгандыр бойдушту, аржаанчыларны, хамны тырттырып-ла турлар. Кажан мээң чанымга чоокшулап кээрге, бергедеп аарый бергеш, бо аржаанга сегий бергенимни чугаалап бердим.

1990 чылдың чайынында Ленинградтын эмчи институтунун 2 чыл хуусаалыг клиниктиг ординатуразына өөренип дооскаш, өскөн-төрөөн Мөңгүн-Тайгамга катап-ла эмчилей бердим. Кадрлар чедишпезинден педиатр база ЛОР эмчи-левишаан, кол эмчиге дакпырлап, ажил шагы төнүп каарга безин аарый берген улусту бажыңымга-даа хүлээп, эмнеп турдум. Шупту-ла таныш-көрүш, эш-өөр, дөргүл-төрөл болуп кээрге, Мөңгүн-Тайгамга өскөн болгаш ойталап шыдакас чорааным ол.

Аарааным делгереңгей төөгүлөп ора-рым анаа эвес, чүге дээрге мен ышкаш аарыглыг улус чоруурун канчап билер, ол ижин-шөйүндү аарыгларындан адырлып, Ажыг-Суг аржаанынга кадыкшып алзын дээш ынчаар бижип ор мен. Аарыг канчап тыптып кээрил? Оон канчап адырлып, экижип алырыл? Ам харылаптайн.

Ынчаар-ла 4 педиатр орунга чаас-каан педиатрлап, ЛОР, улуг эмчилеп турумда, кандыг-даа кижиге демир эвес, ишкен, чиген чемим хуулдурбас, дораан кустуруп кааптар апарган мен. Чем шингээттинмезинден үргүлчү баш аарыыр, баш дескинер, шаг чокталыр, эздир, кегиртир, харык-шинээм-даа чок мындыг мен. Ижин-шөйүндү ыжы (рак) чадавас дээш Кызылдың эмнелгезинге чыдып эмнеттим-даа. Янзы-бүрү ана-лизтер ап, УЗИ, рентген болгаш япон

фиброгастроскоп-биле шинчип көргөш, «хронический гастродуоденит с повышенной кислотностью, хронический холецистит» деп диагноз салдыган, ханче, мөң эътче эмнерни сыккыртып, ижип, 2 неделя эмнеткеш-даа сегиведим. Таптыг удувайн, каш дакпыр ажилдың меңээ, ылаңгыя нерв системамга ол хире хоралыын-даа билбейн чораан чордум. Ам шуут кузарым дам барган, арып-доруп, элээр бодум эзирик кижиге дег тендирип чоруур апарган мен. Кандыг-бир чоок кижизин чидирипкеш ийикпе ийи-үш ажилга дакпырлап, өй-чижек чок ажилдаарга, ижин-шөйүндү, ылаңгыя улуг хырынга оюлган, ыжык тыптып болурун эмчи кижиге болгаш билер-даа болзумза, хензиг-ле чүве дээш «оом-моом аарып тур» деп чарбыттынар хөңнүм чок турган болдур ийин мен.

Ол аарыгларны 1970-1976 чылдарда-ла Томск хоорайның эмчи институтунга өөренип тургаш, эртенги, дүштеки чем таптыг чивейн, чапсар аразында буфеттен далаш-биле бутерброд, хуужуур чип алып, чүгле кежээ харын хырын борастан ап тургаш, «тып алган» кижиге болгай мен. Чаңгыс мен-даа эвес, ол шагның сургуулдары колдуу ыңдыг чүве.

Чамдык улус: «Эмчи кижиге канчап аарыыр чүвөл?» деп кыжырый-даа бээр. Эмчи-даа кижиге болза дөмей-ле кижиге ышкашыл, аарыыр эъттиг аан. Ылаңгыя көдээ черлерде уруглар эмчилерин, бодум Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарның төп эмнелгелеринге уруглар база лор эмчилеп 20 ажыг чылдар иштинде ажилдап чораан болгаш дыка кээргээр мен. Дыка берге, салгадаан чаш уругну экиртир эмнээр дээш эмчи кижиге аш-чем ижерин, уйгу-дыжын уттуптар чүве. Хөй чыл стажтыг көдээ эмчилер аразында шуут каң-кадык кижиге тыптыры ховар боор, азы кадыг-ширин бойдуштуг Мөңгүн-Тайгамга өскөш, институт соонда аңаа 16 чыл эмчилээш, ыңдыг түңнелге келдим бе?

Мөңгүн-Тайгага улустан бир дыңнаарывыска Чаа-Хөлде Ажыг-Суг ижин-шөйүндү аарыгларыңа хөлчөк дузалаар дижип турарга, ажы-төлүм ача-зы Кара-оол Донгак-биле эң херектиг чүүлдеривисти чүктөпкеш, 1991 чылдың 8 ай чаазында хаптывыс. Ынчан бис Тээлиже ужупкаш, оон Шагаан-Арыгже машина-биле, Енисейни моторлуг хеме-биле эжиндиргеш, дөш өрү 5-6 хире километр черни трактор-биле Ажыг-Суг аржаанынга Мөңгүн-Тайгадан үңгө-ле ийи хонуп чорааш четкен бис. Ап чораан аш-чемивис дээжизин салып, ак-көк чаламаларывысты баглап, аржаанга чалбарып мөгейгеш, хая дөзүндөн сыстып үңгөш, шоргадан холурадыр аккан кылагар соок, амданы шала ажыг

аржаанны чаңгыс аякты пактапкаш, дораан кустуруп чүве-ле болгай дээш ма-нап олур мен. Сураг. Оон база чартык аржаанны ижиттим. Ам база сураг. Чем-чиир хамаанчок көөр хөөн чок бодум ам хөлчөк чем чиксей бердим. Өөм эзи дораан одаглангаш, эъттиг быдаа кыт-каапты. Өшкү эъдинден кылган ол мүнүн ижип алгаш, карактарым чырып, сергек апардым. Шак ынчалдыр аржаан ишкен хүнүмден эгелээш, кузарым чидип, чем хөөн кирип, чонаада чип албас үстүг чөй аймаан безин чиптер апардым.

Кижиге ынчаар бергедеп аарый бергеш, чурттаар безин хөңнү чок апаар чораан Аңаа баргаш, долгандыр бойдушче то-тап-даа көрбээн болдум. Ийи-үш хонук эрткенде ам-на долгандыр амыдыралды бойдушту хайгаарап, чоорту чугаам бе-зин үнүп келген. 5 хонук эрткенде, бие-ги тендирип чоруур шаг чок бодум өөм ээзи-биле кады ам шуут 5-7 км ыракта аргаларже каттап, каткы-чугаам дендеп каң-кадык апардым.

Баштайгы 2-3 хонунда аржаанны иш-кен кижиге бүрүзүнүн ижин-шөйүндүзүнүн хамык багын — организмге херек чок хөй чыл чыгы берген хоралыг бүдүмелдерин арыдыр чуп, долгадып, куду олуртуу аржаан чораан.

Долгандыр кончуг чараш бойдуш, ар-жаан эзим, даглар-биле хүрээлеттинген-даа болза, чогуу аржаан чоогундан оттула-ыаш тывары берге. Газ плиталыг улус чем кылып ижерге, эптиг-даа, дүрген-даа. Ол үеде Чаа-Хөл суурда «Найырал» совхозтуң профкомундан 36 рубльге пу-тевка садып алган улусту баштай паром

Дыштаныкчылар хостуг үези.

оон трактор-биле чедирип турган болза, ам паром база машина-биле аай-дедир чедиргени дээш 3000 рубль төлээр ынаар суг биле ыаш хандырылгасы база кирип турар. Аржаанчыларга дузаны Кара-Сал Чечек-оол Оттамбаевич биле Чымба Ольга Ондаровна, оларның огу Эдуард Чечек-оолович, кенни Осколюк Александра Өргелээровна, кырган-ава-зы Даныяң Тамара Далай-ооловна олар хөй санныг төрөл-дөргүлү-биле демне-жип, бүгү талазы-биле хандырып турар. Олар 15 баш тас инек, шээр база чыгы малды малдап турар. Эдуард, Алексан-дра сугнуң 15 харлыг огу (9 класс), 11 харлыг уруу (6 класс) эртениң-не сүт (1 литрде 60 рубль), быштак, ээжегейин ар-жаанчыларга садар, 1,9 харлыг дунмазын алчырлар. Александра Осколюк матрац чоорган, сыртыктыг оруннарлыг 4 бичик бажыңгыштарны (хонукта өртээ бир муң акша) арыглап-аштап, дерги сада-садып, чем кылып, чайзырап-ла турар.

Бо төрөл бөлүк июль 29-та бистерин аржаан адаанда өөнче чалап, изиг-хан-надып, кара мүннеткеш, сүт арагазын шимези, шөйлүп турар быштак, сүтү шай-биле чаа-ла хүндүледи. Москвачы-лар, томичилер «изиг-хан, шимени бир-

20 чыл болгаш...

ар чооглап тур бис» — дижи, ыңдыг үлээшкени манаваан боттары ап, өөрүп, тырттырып-ла турдулар. Истиң келгенивис аржаанның елгиг сезон ажыдышыны-биле ырлашкан. Тывага кандыг-даа батал хүреш чокта эртер эвес, турза тутса мөге улуг-шырак мага-бот-агырыкчы боду хүрешти башкарып, жир мөгелерни адап, девириңче ий-дыр. Канчангаш көрүптеримге, өгө аразында москвачыларывыс ан Фишкин биле Александр Куз-ов кандайы кончуг девип чорлар. И база ийиги салыгларда октат-даа, оларны аржаанчылар дыка ип, адыш часкап турдулар. Байы-ныг бо кезээ концерт база Кара-Аракчааның аржааннар дугайында иязы-биле доозулган. Рельдшер доктаамал ажилдап ту-медпункт, ийи өрээлдиг бажында тура төпчүгежи мында бар. Столо-бар-даа болза, аржаанчылар чиир ин баш удур чагып каарга кылыр. Аан-биле чем хайындыртынмас, коок-кавыда агып чыдар суг чок ганындан сугну улуг доскаардан р. Ынчангаш хумуңнар, канистрлер тавырланып аарга эки. Аржаанга каң-кадык-даа апаргаш, гүн-Тайгага 3-4 эмчи орнунга пе-тр болгаш ЛОР эмчилен база кол иге дакпырлап ажилдай бээримге, а катап кустуруп, чем ижип албастай геш, ам шуут аржаан чоогунче — Хем кожуундан чаа-ла аңгыланган Чаа-Хөл кожуунун төвү Чаа-Хөл же көшкен чылдагаанывыс-даа үвө. Ажыг-Суг аржаанынга 3 чыл улаш-аржааннап эмнеткен соонда, шуут кадык кылдыр сегидим, ам сөөлгү чылдарда хоочураан аарым кир-ин, эки чор мен. Чаа-Хөлге өөм и Донгак Кара-оол Биче-оолович ырыкчының оралакчы даргазынга 2 чылдан 1997 чылга чедир, а мен

1998 чылга чедир педиатр база Чаа-Хөлдүн бир дугаар лор эмчизи кыл-дыр ажилдааш, Кызылче көштүвүс. Көрүшпээнивисстен бээр чээрби ажыг чылдар эрткен-даа болза, аржаанчы-лар аразында чаа-хөлчүлөр Людмила, Лада, Баян-оол Сесер-оолдар, Дукар Вадим Өнөрович биле өөнүң ишти Елена Ооржак, педиатр Сагаан-оол Сайзаана Байлак-ооловна, эмчиге кады ажилдап турганым Раиса Ховалыгов-на олар мени танып, Кызылдың эмчи училищезинге башкылап турганым сургуулдарым Буян, Светлана Шырып-тар Ак-Довуракта эки эмчилер бооп ажилдап чоруурун чугаалаарга өөрүп ордум. Оларның дилээ-биле аржаанга шүлүктөрүм номчуп, чогаадыкчы кез-жээмни эрттирдим-даа.

Гастрит, холецистит, ижин-шөйүң-дүде оюлганныг улус эмнеткеш, «эки-жий бердивис» деп турганын кады аржааннап турганым кижилерден каш-даа дыңнаан мен. Мынчаар каң кадык апаргаш, мен ышкаш аарып чоруур ижин-шөйүңдү аарыг улусту, чыл-чылы-биле хинчектенип, хөй аар өртектиг эмнер ижип, эмчиге чыдып турбайн, Ажыг-Суг аржаанын ижип эмненирин ооң мурнунда-даа солуннарга орус, тыва дылдарга бижи, сүмөлөп келдим, ам база бижи оорарым бо.

Аржаан кандыг аарыгларга ажык-дузалыгыл? Ол чүгле ижин-шөйүңдү аарыгларынга эвес, ханы четпес болгаш кеш аарыгларын база экиртип-тер чораан. Аржаанга чедип келгеш-ле көргеним дырбанып турар кодур элээди уругну 3 хонганда танывайн, авазын-дан: «Ийис кыстарлыг силер бе? Азы кодур урууңар мынчаар хоюг кештиг, кадык апарды бе?» деп айтырарымга, ол: «Кандыг-даа эмчи эмнеп чадаан уруум бо аржаанны ишкеш, ооң дой-довураан чаап, шоргага каксып тургаш, 2-3 хонукта-ла кодуру чидип, каң кадык апарды» — дей-дир.

Аржаанче баарының мурнунда «же-

лезодефицитная анемия» деп аарым база бар турган — гемоглобиним дыка куду 70 мг-л турган болза, аржаан иш-кеним соонда 7 хонгаш, гемоглобиним 120-ге чедир көдүрлүп келген. Демир дээн чижектиг минералдыг бүдүмелдер аржаанның составында бар деп даап бодап чорааным бөгүн ылап шын бол-ду. Эртемден К.Д. Аракчаа аржаанга шинчилелдерин бис көрүп турувуста база катап кылгылады: аржаанның составында сульфат, кальций, маг-ний (РН 3,3 -3,6), демирниң ионнары (16-32,5 мг-л), кремнекислота (80-120 мг-л) бар болганындан амданы ажыг. Ынчангаш аржаанны АЖЫГ-СУГ деп адааны кончуг шын. К.Д. Аракчаа чонга беседа кылып турда, аржаанчылардан бир киж: «Мээң диагнозум «гастрит с повышенной кислотностью» киж и-ындында-ла ажыг суглуг бо аржаанны ижеримге, дам барбас чүве бе? — деп айтырды. Мен аңаа: «Мээң диагнозум база ыңдыг турган, бо аржаанны иже-римге анаа чорду» — деп харыяладым.

Аржаан кандыг аарыгларга ду-залаарыл? Медицина терминерин очулдурары берге болганындан база эмчиниң салган диагнозун улус орустап сактып алырындан мен колдуу очулга чокка бижиин: улуг хырын чулуунуң ажылы куду, өй-тап, өрү гастриттер, колиттер, энтероколиттер, хырында, шөйүңдүлөрдө оюлган тыттып келгенде азы иштики карты хуулуп аараанда, чи-гир аарында, организмде бүдүмелдер солчулгасы баксыраанда, Ажыг-Суг аржааны дыка дузалаар.

Кандыг таварылгада аржаанны ижип болбазыл? Хан аргыжылгасы дендии баксыраанда, кызыл өөш чем эрттирбес кылдыр тарлаанда, өт дашталганда база хан куду олуртуп, дыка кустуруп, дендии аартып турар ижин-шөйүңдү аарыгларының хоочузу киргенде аржаанны ишпезе чогуур.

Кара-кыс Донгак: «Каң кадык ак-күскелерниң ижин-шөйүңдүзүңге албан-биле аарыг тывылдырып-каш (гастрит азы язва — оюлган тывылды-рып-каш), ийи бөлүккө чарып алгаш, бир-ги бөлүккө Ажыг-Суг аржаанын ижиртип эмнедвис, а 2-ги бөлүк — аржаан шуут ишпээн. Түңнелинде аржаан ижип турган ак күскелер каң кадык апарган, аржаан ишпээн ак күскелер экириир ха-маанчок дам дорайтаан. Ынчангаш ол шинчилелдерниң түңнели-биле Ажыг-Сугнуң аржаанының кайы хире дузалыы билдинген» — деп чугаазын доосту. Ол бүгүнү орустап тайылбырлап би-жээң ийи улуг баннерни аржаанның столоваязының ханазында аскаң.

Чаа-Хөл кожуунда бо Ажыг-Суг аржааны далай деңгелинде 1000-1150 метр бедикте турар. Ынчангаш хан базыышкыны улуг кижилер хан базыышкыны бадырар эмнерин утпас болза эки. Шинчилелдер-биле бадыт-каттыңан бо аржаан-биле канчаар эмненирил?

Аржаанны аш ижинге (чем чиир бе-тинде чартык шак бурунгаар) хүнде 3-4 катап 1 азы 1,5 стакан (200-300 мл) ижер. Ижин-шөйүңдү аарыг улус чартык стакан иштин (100 мл), оон чоорту 1 — 1,5 стаканнап (200-300 мл) 14 хонук дургунда ижер. Шоргадан аккан аржаанга хүнде 3-4 катап каксыр.

Эргим чонум! Кыжын безин Ажыг-Суг аржаанын ижерге, дыка эки. А чайгы шөлээңерни хилис эрттирбейн, төрзөн чериңерниң чараш-каазын магадап, Тываның эм аржааннарынга кадыңарны быжыглап, мага хандыр дыштанып алырыңарны күзедим. Чорууңар чогузун! Каң-кадык-ла болуңар! Киж кадык-ла болза, чүнү-даа шыдаар!

Кадык каң дег быжыг болза,
Хая-даш дег сорук болза,
Кандыг-даа ажыл, өөрөдиглээ
Кадык киж тиилеп чоруур...

Зоя ДОНГАК,
эмчи, Москвада М. Горький
аттыг литературда институтунда
аспирант, Россияның Чогаалчы-
лар, Журналистер эвилелдериниң
кежигүнү.

Чагаалар аразындан

АМЫДЫРАЛ ЭКИЖИП КЭЭР

Амгы бо сайзыраңгай үеде хүн бүрүде амыдыралдың аайы-би-ле орус дылда чугаалажып ха-рылзажыр болгаш, эвээш сан-ныг чоннарның харылзажыр ие төрзөн дыл-домаа, езу-чаңчылдары чидериниң кырында келген. Бо хире магалыг сайзыраңгай шаг-үеде, саны көвей дыл домаа сайзыраңгай чоннар, дыл домаа чидип бар чыдар эвээш санныг чоннарны холга ап, кол кичээңгейни алгы дег.

Чуртувустуң хөй националдыг чон-нары ылгал чокка дыл домаан, езу-чаңчылдарын камгалап, харылзажып чурттаар болза, амыдырал дендии-ле онза чараш болур ийик. Бот-боттарывыс чаңгыс иеден төрзөн оолдар, кыстар дег эп-найыралдыг, улугну улуг, бичезин биче деп хүндүлөжип, тайбың чаагай бай-шыдалдыг чурттаары дээрге-ле езулуг аас-кежи ол-дур.

Ам байдал чавырлып тур. Мооң мур-нунда кандыг ийик бис. Чурттап олурар кожууннарывысты ылгажып, чаңгыс черге чыгып, арага ижип алгаш, кожуунна-рывыс аңгылажып, шош-содаа үндүрүп кем-херекке таваржы бээр таварылгалар бо-ла тургулаан болгай.

Кайгамчыктыг шаг-үеде чурттап чор бис. Боттарывыс-ла ажыглап, угаап билир болзувусса, эртем-билигнниң хүнден хүнге сайзыралының мага-лыын чугаалаар сөстөр тывылбас-тыр. Өгбелеривис көшкүн амыдыралының аайы-биле Тывавыстың булуң бүрүзүңге өдек-хонаштарынга сыңышпас малын өстүрүп, аш-чут-даа көрбейн, тодуг-догаа чурттап чордулар.

Каш-даа санныг болза, мал ажылы-биле халбактанып, баш санын өстүрүп ажилдап турар, дем каттыштырган төрөл бөлүктөр коданында муң баш хой, өшкүзүн өстүрүп чурттап олурарлар. Бо хире сайзыраңгай эртем-билигиг үеде көдээ чон чеже-даа мал бажын өстүрүп алырга, боттарынга орулгалыг кылдыр садып саарып алыры берге айтырыг бооп турар.

1969-1972 чылдар үези. Ынчан Баян-Таланың суму секретарына ажилдап турган мен. Чыл санында сумунуң бүгү чурттакчыларының чизе даңзызын секре-тарь кылыр болгаш чоннуң хууда өстүрүп турар малының каш саннын беш салаа дег билир турган мен. «Октябрь 30 чылы» совхозтуң чылгызын кадарып турган Дам-ба-Доржу Ондар өдзэнге үш чүс баш хойну өстүрүп турган. Хойнуң дүгүн кыргааш, Чадаананың дүк хүлээп алыр пунктузунга садарга, он муң ажыг рубль орулганы ап турган. Он муң рубль дээрге амгы үени-биле чүс муң рубльге деңгелер. Амгы үеде чылгычының оолдары Баян-Тала суурда, Кызылда бай-шыдалдыг чурттап олурлар. Кызылда ажилдап, чурттап турарлары адазының садып берген бажыңнарында чурттап олурарлар.

Компартия үезинде чоннуң бүдүрген продукциязын, хомудал чок өртектөр-биле хүлээп ап турган. Амгы үеде чоннуң артыкшылдыг бүдүрген продукциязын хүлээп алыр пунктулар кайда-даа чок-тур. Аргажок акша хереглээнде, чижең садыг-жыларга харыкчок өртектөргө (килде 130-ден өөрүлөтпес) дужааптарга, эртенінде көөрге, ол хүлээп алган өртектөрүн каш катап улгаттырып, 300-350 рубль чедир өстүрүп алган, садып алыкчыларның эвээш-биче акшазын мөлчүп турарының хомуданчыын. Чагырга чок чижеңнер-дир ийин. Кыштың соогунда, чайның изиинде чаңгыс хүн-дүн иштинде малды ажаап, карактап хондурары безин кайы хире бергезин олар кайыын билирлерил аан.

Куулар Сарыг-оол САНЧЫ оглу,
Чогаалчылар эвилелиниң
кежигүнү.

Аныяк корреспондентиге сөс

КУШ-КУЛЬТУРА КАДЫКШЫЛДЫ БЫЖЫГЛААР

Аныяктар аразында башкы болур күзелдин илереди, келир салгалывысты эртем-билигге өөредип, төлөтпег хамаатылар кылдыр өстүреринге бодунуң улуг-хуузу кириштирип, билиг-мергежилин харам чокка аныяк-өскөнгө сөңнөп чоруурларның саны көвүдөп турарына өөрүвөс аргажок. Ындыгларның бирээзинге Кызылдың 9 дугаар гимназиясының күш-культура башкызы Олеся Валерьевна Чыпсынны хамаа-

Олеся Чыпсын.

рыштырып болур. Ол школага ажилдаа-ла, беш чыл чеде берген. Башкывыс бодунуң эки талаларын кады ажилдап турар эш-өөрүңгө көргүзүп, хоочун башкыларны магададып, көскү ажилды чорудуп эгелээ. Онанан ажилына бердинген, бодунуң өөреникчилериниң хүндүкелин чаалап ап шыдапкан аныяк башкы-биле чымыштыг ижинден кыска хостуг үезинде интервью ап, каш айтырыг салыр аргалыг болдум.

— Олеся Валерьевна, төрүттүнген чериңер база ол ышкаш боттарыңарның дугайыңарда каксы-даа бол төөгүң берип көрүңерме?

— Алыс төрүттүнген чер-чуртум Тываның бир улуг кожууну болур Чөөн-Хемчиктин каас-чараш бой-дус-чурумалдыг булуну — Шеми суур. Амыдыралдың агымының аайы-биле Би-Хем кожуунуң Аржаан суурунга чурттап өзүп келген мен. Школаны база-ла аңаа доостум.

Кызылдың 4 дугаар профессионал училищезинге 3 чылдың дургузунда шырайып өөрөнгөш, «херек эмгелекчизи» деп ортумак профессионал мергежилди чедип алдым. Улаштыр дээди эртем чедип алыр сорулганы мурнумга салып, Тываның күрүне университетинче студентилеп кирип алдым. Күш-культура факультетин 2013 чылда дооскаш, ол-ла чылын бо гимназияга ажилдап киргеним ол.

— Дээди өөредилге черин кызыл дипломнуң дооскан болгай силер, башкы...

— Башкыларының берген онаалгаларын үе-шаанда күүседип, чаңгыс-даа өөредилге шагын үс-пейн, номчуттунуп, бижиттинип тургаш кызып өөренирге, эш-өөрү-даа, башкылары-даа кижини эскерип билип каар. Чүгле ынчан өөредилге черин кызыл дептерлиг доозуп болур.

— Школага ажилдай бергеш,

өөреникчилериңерден силер ышкаш күш-культура талазы-биле өөренип кирген улус бар бе?

— Амдызында эге класс өөреникчилеринде кичээлдер эрттирип турар болгаш ам дээрзинде бо дугайында чугаалап шыдавастыр мен. Ынчалза-даа кичээлдер эрттирип турар класстарымда аажок шыдамык, күш-культура кичээлин сонуургаар болгаш спортка сундулуг оолдар, уруглар көстүп турар. Амдыгааштан бо кичээлди сонуургаар улустуң аразындан черле ол талазы-биле өөренип кирер уруглар эвээш эвес болур дээрзинге идегээр-дир мен.

— Күш-культура кичээлдериниң уругларга ажы кайы хирел, ол дугайында чүнү чугаалап болур силер, башкы?

— Черле ниитизи-биле шимчээштин улуг-биче-даа, кырган-чалыы-даа кижилерге ажыктыг. Күш-культура кичээлдерин аныяк өзүп олурар организмниң шын сайзыраарына, аарыгларга алыспазынга, келир үеде шыдамык, быжыг кадыкшылдыг кижилер болуп өзүп келиринге дыка улуг ужур-дузалыг.

Амгы үеде соталыг телефоннар, компьютерлер дээн ышкаш чаа техника аймаа сайзыраан үеде кижилерниң ылаңгыя, бичии улустуң, шимчээштин чок олуруп турары көвүдээн. Оң уламындан сөөк-дааа шын эвес сайзырап, янзы-бүрү сөөк аарыглары непереп турары дүвүренчиг байдалды тургузуп турар.

Күрүнөвис бо бүгүнү өөренип көргөш, школаларга күш-культура шактарын немээ. Оң мурнунда неделяда күш-культура кичээли ийи катап болур турган болза, амгы үеде үш катап эртер апарган. Башкылар бо шактарны чөптүг ажыглап, өөреникчилерниң кадыныче угланган сула шимчээштинерден эгелээш, спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге уругларның сонуургалын оттурары-биле, эге билиглерин берип, кызып ажилдап турар.

— Олеся Валерьевна, күш-культура кичээлдер эрттиреринден аңгыда оон өске кандыг сонуургалдарлыг силер?

— Кичээлдерден аңгыда школавыстың аныяк башкылары-биле ырлаар, танцылаар дээн ышкаш чогаадыкчы ажилга күзелдиим-биле киржип, гимназияның аныяк башкылары-биле кады хоорай, республика чергелиг мөөрейлерге, аңгы-аңгы хемчеглерге удаа-дараа киржип турар бис. Черле ынчаш кандыг-даа кижик коллективке чүгле ажил-биле кызыгаарлаттынмай, хөй-ниити ажилына идепкейлиг киржип турар болза эки деп бодаар мен. Ылаңгыя башкы кижик бодунуң мергежилининиң талазы-биле сайзыраарына улуг идигни берип турар.

— Интервьюус төнчүзүнде чаа өөредилге чылында өөреникчилерге чүнү күзээр силер?

— Кол-ла чүүл — кижик бүрүзүңге кадыкшылды күзээр-дир мен. А кадык болур деп бодаар болза, хөй шимченир, спортка хандыкшыр.

— Олеся Валерьевна, интервью бергениңер дээш четтирдим. Чымыштыг ажил-ижиңерге чедишкениңерни күзедим.

Ай-Суу САЛЧАК,
Кызылдың 9 дугаар гимназиясының 10 «а» класызының өөреникчизи.

Улуг өгбевис, ызыгуурлуг мөге Сүрүнчап Донгактын ачазы эрний эреси, чечен-мерген, мөге Ылы деп кижик турган дээр. Сүзүк шериниң эрес-дидим дайынчызы, Хомду дайынының киржикчилериниң бирээзи Сүрүнчап Донгак Дус-Даг сумузуңуң Чога деп черге 1847 чылда төрүттүнгөш 87 хар чедир чурттааш, 1934 чылда чырык өртемчейден чарлып чорутканын бистер, оң салгалдары, утпаан бис.

Оолдары: кырган-ачаларым Бады, Маады, Оодай-Сүрүн, Делик. Шупту ажы-төлүн, ажил-ишке база тыва чаңчыларга өөредип каан. Оодай-Сүрүннү оолдары Калзан, Бегзи Тывада билдингир журналистер, Доржукай, Дадыяды Өвүр кожуунуң база Дус-Даг суурнуң үндезилекчилериниң бирээзи. Уруу Долчунуң азыраан оолдары Владимир Серен-оол — артист, чогаалчы, Николай Куулар — Тываның Улустуң чогаалчызы, Вера Доржукай — Россияның алдарлыг эмчизи. Дадыяды чогаалчы Нина Сереноттуң кырган адазы болур.

Ачам Чамбал-оол Донгактын төрөл дүңмалары Эдуард Донгак чогаалчы, Чүргүй-оол Доржу база уруунуң уруу Чойгаана Монгуш төөгү эртемнериниң кандидаттары.

Бистиң кырган-ававыс, бичии оглу Маадыр-оол ийи харлыг, оон улуу Чамзырай дөрт харлыг турда аарааш чок болганындан кырган-ачавыс Бады бичии оолдарын азырандыга берген. Бистиң ачавыс Чамбал-оолду бодунуң төрели Дыңгылдай Донгак, чаңгыс оглу Сендажының дуңмазы кылдыр ажил-ишке өөредип база моол дылга арыг чугаалаар, бижири кылдыр өстүргөн. Дыңгылдай кырган-ачавыс Дус-Дагның, Улуг-Хемниң уйгу-чыдын чок шудургу ажил-ишчизи болгаш, ол дугайында чоннуң ырышоорунда безин кирген болуп турар.

Ачамның улуг акызы Сүндүп үжөн чылдарда Шагаан-Арыга чурттап тургаш, латин алфавиттен тургустунган чаа бижикти өөренип алкан турган. Дус-Дага көжүп келгеш, дуңмалары Чамбал-оолду, Чамзырайны, Агараңны, Маадыр-оолду база үжүк-бижикке сонуургалдыг кижилерни күзели-биле өөредип турган. Боду ол үеде Дөргүн, Чаа-Суурга аревз даргазынга, нам эге организациязының секретарына, оң соонда 1939 чылда Шагаан-Арыга хергелекчилер ниитилелиниң төп складынга эргелекчилеп, улаштыр ук ниитилелдин даргазынга ажилдаан.

Михаил Дыңгылдаевич Чамбал-оол ТАР үезинде намның Өвүр кожкомунуң кадрлар, агитация болгаш пропаганда, организастыг ажилдар килдистеринге 1952 чылга чедир үзүктел чок ажилдаан. Дуңмазы Чамзырай Донгак нам кожкомунуң организастыг ажилдар килдизинге, улаштыр Тес-Хем, Эрзин кожууннарның партия райкомнарына ийи дугаар секретарылап ажилдап чораан. Ачам партияның дээди школазын дооскаш, 1955-1956 чылдарда коммунист партияның Өвүр райкомунуң секретарына ажилдаан. Ол-ла чылдарда СЭКП-ниң Төп комитетиниң кыйгыры-биле удуртукчуларга көдээ ажил-агыйның экономиказын хөгжүдүп, хожудаңгай колхозтарны көдүрери-биле өөредилгени чоруткан. Михаил Чамбал-оолду Өвүр кожуунуң Советтик Тываның 5 чылы аттыг колхозту удуртуру-биле томуйлаан.

Хоочун коммунист болгаш даандырган хүлээлгезин төлөтпег күүседип, колхозтуң экономиказын көдүрери-биле, оң үндезин адыры мал ажилын көдүрер деп сорулганы салган. Ону күүседир-биле, 12 километр хемчээлди элбек сулуг буганы Торгалыг, Кара-Тал, Айлыгбай аксы-биле казып бадыргаш, Арыг-Бажы, Чаңгыс-Терек, Хүрөң-Тейлер, Хамар, Дөргүннер белдириниң ээн чыткан ховуларын чедиштирип суггаргаш, 1956-57 чылдарда тараа культураларын куруккан кур черлерге тарыыр арганы чедип алган. Улуг күженишкениңерни үндүргөн соонда, колхозтуң ажил-ишчилери ол-ла чылдарда тарааның чаагай дүжүдүн өстүрүп алган. Хоочун коммунистер, суггатчылар Арагачы Дозунчук, Шырап Кыргыс, Эрелчин Кыргыс, Седен-Дамбаа Түлүш оларның суггатчылар звенолары чайладыр үзүктел чок суггарып, кызымаккай ажилдааннар.

Улаштыр Чаа-Хөл районнуң «Найырал», «Ленин» колхозтарына 1958-1962 чылдарда ажилдап чораан. 1958 чылда 400 тонна тараа дужаар планын 2829 тоннага күүседип, хүлээлгезин 7 катап ажыра күүсеткеш, ССРЭ-ниң Улус ажил-агыйның чедишкениңериниң

Ук-ызыгуурувус

ӨГБЕЛЕРИМ ТӨӨГҮЗҮ

делгелгезиниң диплому, тугу-биле ба СЭКП Тыва обкомунуң база райкомунуң райкүүскомнуң шилчиир кызыл туктар биле шаңнадып, республикага мурнаа ажилдыг колхоз бооп турган. Малды бараан фермазынга сиген, силос, кукуруза биле тургузу азыраар арганы чедип алган. Күрүңгө мал продуктуларын: эт, сүт, дөңгө, чуургазы дужаар сорулгазын үргүлчү ажил күүседип турган. Колхоз төвү Үрбүн суу тудуг ажилын хөгжүдери-биле, Шанчы Кара-Сугга улуг күштүг пилораманы тургузу ажиллап кириген. Колхоз төвүңге М. Су биле С. Донгур-оолдуң удурдулгазы-биле малгаштан кылган тууйбулар-биле клуб-школаны, эмнелгени, чунар-бажыңны, уруг садын тудуп кылган.

Чамбал-оол Донгак.

1959 чылда Советтик Тываның 15 чы оюн байырлап турда, Кызылдың «Хүреш» дионунга тыва хүреш маргылдаазының судьязынга «Найырал» колхозтуң даргазы Михаил Чамбал-оолду томуйлаан. Ол хүреш Барыын-Хемчиктен Семис-оол Сарыта шүүлген, Сүт-Хөлдүн мөгежи Сүүр-оол Онда үжүрлөшкөн.

Ол хүннерде күш-ажылчы чедишкениңер дээш колхоз даргазы үш шылгараңгай ажил чыннарын эдертип алгаш, Москвага Улус ажил-агыйның чедишкениңериниң делгелгезин (ВДНХ) көргөш келгеннер. Улаштыр партияны даалгазы-биле 1962-1964 чылдарда Барыын-Хемчик кожуунуң «Шекпээр» колхозунун Дө Терезин салбырын удуртукчулаан соонда төрөз чери Дус-Дага, «Торгалыг» колхозу партия эге организациязының секретары орук черинге, кожуунуң ыяш ажил-агый чери удуртуп ажилдааш хүндүлүг дыштанып турган. Сөөлүңде Кызыл хоорайга уйнуктары өөредип азыражыр хүлээлгезин күүседип келгенин ажы-төлү ам-даа утпайн чоруурлар.

Эрткен 2017 чылда база 2018 чылдың февраль айда республиканың культуру ажилдакчылары биле Тыва үндезин культуру төвүнүн төлээлери Тываның эртем шинчилел институтунуң ажилдакчызы Василий Салчактың удурдулгазы-биле Хомду дайынының тыва маадырларының ады моңгөжидери-биле, эгелекчи бөлүктү тургузуп, дайынның киржикчилериниң аттарын оон сиилбээн самбыраны, херек тураскаалдары тургузар дээн саналын боттандырып эгеленип бис база деткип тур бис. Ынчангаш Дус-Даг сумуздан сүзүк шериниң дайынының киржикчилериниң даңзызынче кириерин дө ледивис.

Алексей ЧАМБАЛ-ОЛ
Россияның күш-культура болгаш спорттуң тергенини, Сүрүнчап Донгактын салгалы.

«Русский силуэт» мөөрей

АҢГЫ-АҢГЫ МЕРГЕЖИЛДИГ
ДИЗАЙНЕРЛЕР

Делегейниң аныяк дизайнерлериниң XII «Русский силуэт» мөөрейниң региондыг чадазында 40 ажыг киржикчинин аразында 20 аныяк дизайнерни шилип алган. Олар сентябрь 14-15-те болур коллекциялар көрүлдизинге киржир эргелиг. Киржикчилерниң аразында россияжи подиумнарга боттарының ажылдарын өргүзүп турган дизайнерлер база чаа эгелеп чоруур салым-чаянныг аныяктар бар. Оларның чамдызын таныштыраал.

ОРЕОГРАФ-ДИЗАЙНЕР

Ай-Даш Сат бичиизинден-не самнаа-ынак болгаш, школа соонда Кызыл-Даш чүүл училищезинче кирип алган. Бодунун бөлүүн тургускаш, танцылар-оргузуп эгелээн. Кажан олар янзы-бүрү елдерге киржип эгелээрге, сценага костюмнар тывылбас берге айты-тургустунуп келген. Ынчан Ай-Даш, тундуртукчузу болганда, танцы хеп-боду чогаадыр бодап алган. «Алдын-сон бир дугаар коллекциязы болган. Он эгелээш-ле ооң чогаадыкчы чоруу эгелээн. Ол черле бо орукче кел-гени ам билген. Мастерниң каран-дан саазынга эскизтер боттары-ла ттынып турган. Уран чүүл училище-

зин дооскаш, Санкт-Петербургтуң үлетпүр технологиялары болгаш дизайн универ-ситединче кирип алган. «Университетте мени дыка хөй чүүлдерге – өңнерни ханы билиринге, чогаадып кылырынга, компози-ция, эң-не кол чүүл – стильди ханы билип алырынга өөредип турар» – деп, Ай-Даш чугаалаан.

«Русский силуэт» мөөрей дугайында Ай-Даш душ бооп интернеттен билип алган. Чагыны киригеш, мөөрейге киржир эргени алган. Ол аңаа «Алдын дага» деп 4-кү коллекциязын албан-биле чогааткан. Аныяк дизайнер мөөрейге тиилеп алырын күзеп турбайн канчаар, тилекчи Москва хоорайга Тываны төлээп киржир болгай.

(Уланчызы 8-ки арында).

Ай-Даш Саттың коллекциязы.

айыраан Чедер

ДУМЧУК АДААНДА БУУРААШКЫН

«Чедер» курорт ажылдавас-андан бээр ам беш-алды-даа чыл-де берген боор ийин. 2016 чылда «Шын» солунга бо курорттун дүжүп-лганынга хамаарыштыр «Чедер»-жан ажылдаарыл?» деп аттыг-териалды парлап үндүргеш, аңаа-порттун дүшкен төөгүзүн истеп, дарадырын оралдашкан мен.

А дугайында сагындырарга мын-2013 чылдың сентябрь 24-те Тыва-убликаның Арбитраж суду «Ку-Чедер» курорттун унитарлыг-үлгезиниң харыксырап батканының-ону банкрот кылдыр санааш, ажык-глаашкынче үндүрген. Банкрот-анының хоойлузун езугаар кон-нарлаарга, мырыңай Владивосток-айдан бодун боду таарыштыр-единение» деп хуу организация-п алгаш, курортка түр када эрге-лээр төлээзин томуйлаан. Ол түр-лекчи Павел Юрьевич Москаленко-не бүдүрүлгези турган курорттун-ширелерин кандыг-даа арга-биле-эр, банкрот болуп, кризистелип-ан үезинде ону ээлеп хайгаараар-луг турган.

Он соонда 2014 чылдың август 15-те-орт Чедер» КУБ-ту «Инвестстрой»-ниң чингине директору Леонид-ку садып алгаш, чаа ээзи апарган. Дээрзинде курортту диргизер-и, ол кезек хөдөлгөн-не хевирлиг. Дивосток хоорайдан демги-ле хуу-маның төлээзи түр када эргелекчи-и, курортту шуут сандарадып каап-болган. Бажың-балгаттың соңга-газы-даа өңгейип калган, дээвири-чок, тудуг ыяштарын, насос, унитаз,-а дээш, кижилер дег чүве бүрүзүн-ыглап апаргылаан. Кайнаар, кым-лап турганы билдинмес, таңныыл-клер та каяа турган чүве. Түр эрге-ниге ол үеде 5,5 млн. рубльди үндүрүп-ип турган, ынчалза-даа ол бичии-даа-телге кылдырбаан болган. Мынча-ай акша кайнаар киргени тывызык-уп артып калган.

Түр эргелекчинин соонда келген-нид Доржу бодунун «Инвестстрой»-тудуг организациязы-биле баштай-оп корпустун болгаш котельнаяның-телгезин кылып эгелээн. Ынчан ооң-аалап турганы-биле алырга, чүгле-а безин 6-7 млн. рубль херек турган. Бүдүрүлгө чери азы өске организация-ар «Курорт Чедерни» эде бүрүткөдир-ументация кылдыртырынга чартык-үе херек, ооң-биле чергелештир-

чедиртинген когарал дээш Леонид Доржу-судажыр деп турган. Ооң сөөлүнде-та чүү болган чүвези, чаа ээниң салым-хуу-зу бир-ле чиктиг талаже угланы берген,-ынчангаш ол курортту катап тургузар-дээн планын боттандырып чадап каан.

Күрүнө бүдүрүлгези турда, «Чедер»-Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү-ямызынга хамаарып турган, база эм-нээшкин талазын Тыва Республиканың-Кадык камгалал яамызы харылап тур-ган. Күрүнениң адындан чоруп турган-бо ийи яамыга курорт 2013 чылда-ла-хамаарылга чок калган. Амгы үеде-бо яамылар туугай олуруп берген, а курорт-шуут октаттыган, чүгле ооң сеги арткан. Ол дугайында бистиң солунга Кызылдан-Шыдыраа Ондар бижиди («Шын», август-23, 2018 ч.).

ОРУКЧУЛАРНЫҢ ЧАСТЫРЫЫ

Бойдустан чайгаар бүткен кайгамчык-онза эм шынарлыг черлеринге ийи-ле-курорт турган, бирээзи «Чедер», өскези-«Үш-Белдир».

Бо онза курорттарны амгы үениң-негелдизинге дүүштүр чаагайжыды сай-зырадып чадап каан бис. «Үш-Белдир»-ындыг-ла ыйнаан, чедери берге, бедик-тайга ортузунда курортче агаар оруу-биле улуг чүүк чедирип, хөй тудуг-суур-кылыр арга чок. (Чараш бойдус үрегдеп,-аңаа хөй чүве тудуп канчаар, бир кор-пусту шагда-ла өрттедип алган улус-чорбадыве). Чеже-даа ындыг болза,-депшилгениң бедик сайзыралынга ямбы-ладып амдажываан чон чай келирге-ле,-ынак курорттунга кызып чедип, дышта-нып, кадыкшылын быжыглап ап турар. А «Чедер»? Ол Кызыл хоорайдан 45 км-черде чыдар. Думчук адаанда курортту-мынчаар буурадып алыр, шак мындыг-ажыл-агыжы эвес улус-тур бис. Курорт-дүжүрге-даа, кижилер бодаарга, хөлдүн-суу-ажылгал чок болганда, сыгавас болгу-дег. Ол хиреде соглур чыгаан. Ону караа-биле барып көргөн Шыдыраа Ондар «хөл-чыырлып кире берген» деп бижип турар. Чүге ындыг болганы ол?

Бо айтырыга хамаарыштыр бистиң-шагдан тура хоочун бижикчивис Бады-Ооржактың бодалын маңаа кирип-көрей. Ол шаанда «Шекпээр» сов-хозка суггатчы (гидротехник-авет.)-болуп ажылдап турган чорду, ону Ш.Д.-Ооржактың «Чоннуң чоон оруу-биле»-деп номундан билип алган мен. Суг-деп номундан үндүрүп алырының идея-күжү-биле ток үндүрүп алырының идея-зын бижип-ле чоруур кижилер. Ынчангаш-чүнү чугаалап турарын билер болбайн-канчаар. Ам көрээлиңер, хоочун чүү деп-турар эвес.

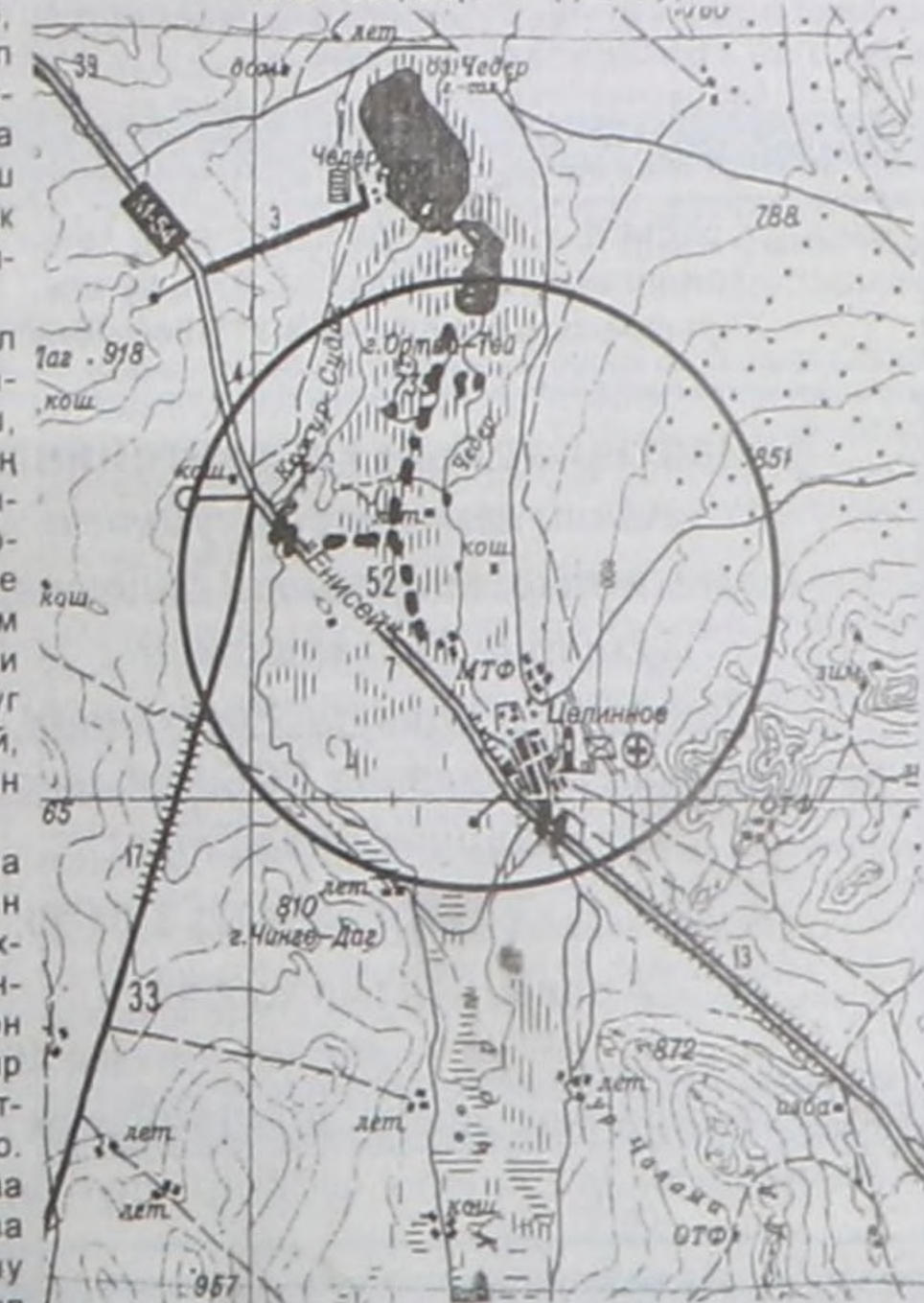
«Кызыл – Эрзин аразының эрги оруу-Чедер хөлдүн чөөн талада эри-биле-«Тиилелге» совхозтун төвүн таварып-эртер турган. А 1970 чыл үезинде орукту-барыын талазынга дорттаар дээш бодап-чок төлөвилел-биле хөлдүн бажында-шынаада судактарга көвүрүг кылбайн,-ол сугларны дуй моондактап каапкан. Частырыг бо-дур: моон хайындан суда-тар хөлче кирбейн, чер адаанда сайже-шүүреттинип кире берген. Хөлче-даа,-тарылга шөлүнче-даа суг чок. Ам ол-частырыгны эдер дize, судактарның-эртер черлерин чире каскаш, аңаа-көвүрүглер туткаш, суг сорар сайларны-шуглап, цементилептерге, суглар аккаш, хөлдү катап-тереңнедиптер. Маңаа не-мей оруктуң адаа талазынга-чаа бугаларны казып тургаш-улаптар болза, ол тулаа-шык-чер алдының суун хөлче дам-чыдып бээр.

Бис шаанда, 1948 чыл-үезинде, колхозтар орга-низастан эгелеп тургаш,-колхоз баштаар чериниң-кежигүннери базымнап кы-лаштап тургаш, шилип, бо-дап, тыпкан черлеривиске-өргөн кадап турдувус. Ам-суурларның турар черлери-ол. Амгы үеде электроннуг-дериг-херексел бар болгай,-1970 чылдарның частырын-эди ап болур».

Бо-дур бо, тываларда-«кара угаан» деп билишкен-бар. Ол үеде инженер-тех-никтиг специалист хамаан-чок, ол сөстү дыңнап көрбээн-тывалар бойдушту ыяк билер-чораан. Бойдустан чаят-тынган угаан деп чүве бо. Тускай эртем-билиг чок-даа-турган болза, шаанда тыва-чон шыктан буга-сумунну-үндүрүп ап, тарааны тарып-чораан. Ол дугайында Шериг-оол Дизи-жикович номунда кончуг тода бижээн. Кызыл – Эрзин оруун кылып турган үеде-инженер специалистер та чүнү көрүп-турган чүве, кожа-хөлбээ чыдар черлер-ни шинчилевээн, «кара» угааны-даа чок-улус хевирлиг. Оларның оозу ам Чедер-хөлдүн сыгавас чидеринге эккелген.

Байдалды канчап эди алыр? Бады-Ооржак ол кезек черниң чурт-чурунда-ону канчаар кылып болурунун схемазын-чуруп каан. Тыва Чазакта, ооң Бойдус-курлавырлары болгаш өске-даа хамаар-

жыр яамыларында хемнер, хөлдөр тала-зы-биле тускай эртемниг специалистер-бар чүве бе, хоочуннун бо саналын-өөренип көргөш, Чедер хөлдү камгалал-алыр дээш, судак сугларның оруун ажы-дары чугула-дыр. Курорт кылдыр катап-тургузары та кажан-чежен, а ол аразында-хөлдүн бодун соглуп каарынга чедирип-алыр болзувусса, шуут окта болбаан,-хайтаан чүве болур. Аңаа улуг көвүрүглер-кылып турбайн, оруктуң адаанга ийи-үш-черге хоорзалардан салыптар болза-ажырбас болгу дег. Мону таптыг өөренип,-шинчилеп көөр чүве-дир. Черле ынчаш-Тывада суг курлавырларының талазы-биле эртемден кижилер бар бе? Төрээн-бойдузувуска кам чогувустан, хемнер-даа, хөлдөр-даа кадары кадып калган,-артканнары соглуп каар чыгыы апарды. Моон соңгаар та чүү болур?

Дус-Хөлдүн бичиилеп, соглуп чыда-рының дугайында база-ла август 23-те-солунга «Дус-Хөлдүн чүүгү аартаан» деп-эгелиг материалымга бижээн мен. Бо-кайгамчык онза хөлдери вис талазы-биле-шыңгы хемчег албас болза, черле хей-ийин. Ону Тываның Чазак-ла болгап шы-даар боор, идегел чаңгыс ында. Хөлдөргө-хамаарыштыр улус-чоннуң дүвүрелин-даргалар таанда дыңнап-ла тур ыйнаан,-моон черле бир-ле эки дээштиг шийтипр-үнер боор.

Надежда ЭРГЕП.

"Русский силуэт" мөөрей

АҢГЫ-АҢГЫ МЕРГЕЖИЛДИГ
ДИЗАЙНЕРЛЕР

Андрей Неверецкий коллекциязы-биле.

(Уланчызы. Эгези 7-ги арында).

АМЫДЫРАЛГА БОТТАНГАН

Саң-хөөчү эртемниг Андрей Неверецкий хей тала-лыг салым-чаянныг — режиссер-тургузукчу, чурукчу, дизайнер. Дизайн-биле сөөлгү ийи чылда ажилдап эгелзэн. Ынчан ооң бир дугаар коллекциязы төрүттүнгөн. Андрей чуруунга ынак оолчук бооп өзүп келген. Чеди харлында-ла бир дугаар эскизтерни чогаадып эгелзэн. Ынчан ону кым-даа улуг херекке албаан. Школа соонда ол саң-хөө эртемниге өөренип эгелзэн. Математикага улуг-ла сонуграл чок оглун шыңгы мергежилге өөренип алырынче ада-иези албадапкан. Лекциялар, сессиялар аразында-ла ол чуруттунуп чоруп турган. Бойдустун чурумалдары, кандыг-бир хат азы диңмирээштин үезинде ооң бажында бир-ле овор-хевир чуруттунуп, төрүттүнүп келир болган.

Университетин дооскаш, Андрей чуртунче чанып келген. Дооскан эртеми-биле 2 ай ажилдаан. Аныяк кижиге хей-ле саннар болгаш отчеттар аразында дыкпыш апарган. Ынчан ол чогаадыр, чаяар деп бодапкан. Шагаан-Арыгның көдээ клувунда бо хүнге чедир ажилдап турар келир үениң дизайнери Андрей бир дугаар коллекциязын төрзүн кожунунга тураскаадып, "Улуг-Хем" деп адаан. Өндүр улуг Хайыракан даа, ак-көк хемнериниң күчүзү — ол бүгүнү ол ажилдарында көргүскөн.

"Русский силуэт" мөөрейге Андрей "Тываның байлаа" деп коллекциязын чогааткан. Ында ол Тываның бойдус чурумалының кайы хире байлаан көргүскөн. Алдын-сарыг өңнөрүндө колдап турар. Ону көргөн кижиге бир дугаарында бистиң республиканың каас-чараш, онзагайын көөр. Бо коллекциязынче Андрей бүдүн чыл үндүргөн. Ооң бажында бүгү назынында шыгжаттынып келген овор-хевирлери ам амыдыралга боттанган.

АРМАНИНИҢ КОЛЛЕГАЗЫ

Делегейде эң-не сураглыг болгаш бай дизайн-Джорджи Армани эгезинде эмчи болуксааш, Бонн университетиниң медицина факультетинче кирип турганын билир силер бе? Ынчалза-даа ол бир кез медицина ооң мергежили эвес деп чүүлдү билгиле чуртталгазын өскерттипкен — шериг албанын эрткеш, фотография ажилдаан. Мода индустриязынче ол хей-ле мергежилдерни шенеп, солуп тургаш келген. Дизайнерниң дузалакчызындан эгелзеш, кандыг-даа чурукчу эртеми чокка, төрүмелинден чуруур салым-чаяны-биле эң-не сураглыг дизайнер болган.

Саяна Монгуш.

"Русский силуэт" бир киржикчизи Саяна Монту итальян модельерниң коллегазы деп адап болу. Чүге дизе ол каттай хаара эмчи база дизайнер. Арманни бодаарга, аныяк кыс эмчи дипломун алгаш, медицина чедишкенин ажилдап турар. Бичиизинден даара база чогаадыр сонугралын ол кагбаан.

Саяна бичиизинде-ле авазының аргыттынып, даанырын көрүп өскөн. Ынчан-на аңаа даараныр сонуг оттуп келген.

"Чогаадыр ажилым 5 класстан эгелзэн. Биргаар чүвүрүмнү авамның дузазы-биле даараан ме-классты доозуптарымга, авам меңээ оверлок (пеккыдыын аргыыр машина) садып берген. Ону-ла чораан болгаш, ыңдыг белек алганымга дыка-ла өөрмен. Ол белек мээң даараныр күзелимге улуг ид берген" — деп, Саяна чугаалаан.

Саянаның авазы Салбакай Эрес-ооловна Сабоду медицина ажилдакчызы болгаш, ол ажил харысалгалыг болгаш бергезин билир, ынчан уруунуң талантызын ол мергежилге солугазын чурчаан. Ол кезээде "Саянажым, сен чурукчу сен" турган. Ынчалза-даа уруунуң сорулгалары бодунуң болган. Саяна медицина университетинче дүң кирип алза-даа, чогаадыкчы чоруун салбайн, үрү чогаадып, дааранып келген. Амгы үеде аныяк хостуг үезинде "Русский силуэт" мөөрейинге нацийстильди коллекцияны белеткеп турар.

"Бо мөөрей меңээ ажилымдан аңгыда не дизайнерниң билиглерин ханы билип алырынга залаар. Даараныр сонугралымны кагбайн, амыламылаар сорулгалыг мен" — деп, Саяна боду күзелдерин илереткен.

Алдынай Со

(Уланчылыг).

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Изумруд садыглыг бажында 1 өрээлдиг квартираны садып тур мен. Өрттээ 1,6 млн. рубль. Харылзажыр телефону 8-913-345-40-90

Хамаатыларның кичээнгейинге!

Бичии хемчээлдиг судно
(хеме, катер, гидроцикл) башкаар
күзелдиг хамаатыларны

Тыва Республикада Россияның
каттышкан техниктиг ДОСААФ школазы
өөрениринче чалап тур!

Харылзажыр тел. 8 (39422) 3-01-10.

Адреси: Кызыл хоорай,

Интернационал кудумчузу, бажың 49.

Ажилдаар шагы: 9-00 — 18-00 шак

Дыштаныр хүннери: суббота, улуг-хүн.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр Российской Федерации, Артына Салбакай Мунзуковна о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 (двадцать) лет из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Надажап, дом 2 «б», общей площадью 830 кв. м. с кадастровым № 17:14:0301011.212.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению и для ознакомления со схемой расположения земельного участка обратиться по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8 отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна. Дата окончания приема заявлений 06.10.2018 года.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

БЕТОН, тууйбу, пило-материалдар, цемент дээрбектери, ФБС блоктары, коопшпалар садып турар.
Телефон: 83942240572, 89232619924.

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ.
Ул. Полевая, 6.
Тел. 8-923-552-3932

Малчыннар тургаларына СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар.
Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фотокемика, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23.
Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс

Банк.
Тел. 8-923-383-1575
ОГРН 3072468317001

ПИЛОМАТЕРИАЛ АССОРТИМЕНТЕ плектация на дома, бангаражи (стены наружные и внутренние, лаг, пол, потолок, крыша), индивидуальным размерам. Доставка в город бесплатно.
Адрес: Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы.
Тел: 8-960-778-960, 8-923-375-9926.

ХОЙ ДУГУН улуг өрттөп хүлээп ап турар. 13. ГОРПО База РТТ чанында 9 дугаар газелдин сөөлгү даа таамай.
Тел. 8-923-540-5491

Хуу чуртталга бажы туруп алырынга ЧЕР УЧАСТОКАРЫН садып турар.
Тел: 8(39422) 5-00-50, 8923-669-1190

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3659

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.-Б. Түлүш).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 301018105000000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттүз. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарың торларының бодалдары редакцияның туруктуу дүүшпөй барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылган индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнөр.
Хемчээли 3 парлар ама.
Номерни парлагже дужаганы:
график өзүгүр — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонне догдуу